

Софія Київська

Священний паладій Русі-України

Надія Нікітенко
доктор іст. наук,
професор,
зав. відділу науково-
історичних
досліджень
Національного
заповідника
"Софія Київська",
м. Київ

Київ величають Вічним Містом, увінчаним куполами Святої Софії — його Богом даним, нерушимим символом. Майже 1000 років стоїть Софія на благословенних київських горах, у самому серці святого міста. Народжений добою християнізації Русі, собор став колицкою київського християнства. Відсюди слово Істини випромінювалось у неозорий світ східного слов'янства, тут палало його неугасиме вогнище духовності. Софія впродовж сторіч сприймалася головною святинєю народу, втіленням Мудрості, що гармонізувала його буття й опромінювала світлом його долю.

У східнохристиянських країнах кафедральні Софійські храми були атрибутом суверенної державності, впорядкованого вірою і правом суспільства. Величний собор Святої Софії маніфестував появу на світовій арені могутньої християнської Русі, яка в той час перебувала у zenіті свого розквіту. Як її зримий образ і священне осердя, собор став духовним, політичним і культурним центром Русі.

Тут резидувала митрополія, при якій функціонувала найдавніша відома на

Русі бібліотека зі скрипторієм, де перекладалися і переписувалися книжки "від грек на слов'янське письмо". У соборі відбувалися церемонії "посадження" на великокняжий престол і посвячення в митрополити. У "митрополії руській" відправлялися подячні молебні на честь щасливих подій і просили Бога про милість у часину народного лиха. Тут приймали послів і цілували хрест на вірність угодам.

Під склепіннями Святої Софії лунали проповіді великих ієрархів — митрополитів *Іларіона і Петра Могили*, що розбудовували Руську Церкву.

У соборі трудилися цілі покоління духовних пастирів народу. Перед його вівтарем схиляли коліна князі і гетьмани, предметом гордості й опіки яких він був.

Свята Софія — свідок сліз і радощів тисяч і тисяч сердець, її стіни увібрали в себе пахощі вінчалних свічок і поховальних кадінь. Софія — то жива історія, возведена у вічність, і це відчуваєш, ледве переступиш поріг великого храму. Істина і краса царюють у дивовижному храмі і, думаючи про вічне, забуваєш про земне.

Але неповторну ауру Софії складає і земна історія, сплетені воєдино долі десятків поколінь. І через спресовані у просторі Софії століття думка лине до витоків її історії...

Заснування Софії згадується в літописах як під 1017, так і під 1037 роком.

Будівничим Софії літописці називають великого київського князя *Ярослава Мудрого* (1019 — 1054). Під датою 1017 рік Новгородський перший літопис повідомляє: "*Ярослав иде к Берестию и заложена бысть святая София [в] Києве*" [1].

У даному записі занотовано першу акцію Ярослава як великого київського князя: саме із закладин Софії, за свідченням літописця, розпочав він свою державну діяльність.

Натомість "*Повість временних літ*" розповідає про закладення Софії під 1037 р.: "*Заложи Яро-*

Софія Київська в XI ст.
Макет-реконструкція

слав город великий, у него же града суть Златая врата; заложи же и церковь святых Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотыхъ вортахъ святых Богородица Благовещение, посемь святого Георгия монастырь и святых Ирины" [2].

Історики давно дійшли висновку, що цим записом літописець підсумував усю діяльність Ярослава по створенню нового архітектурного ансамблю Києва, центральною спорудою якого став Софійський собор. Отже, дана літописна стаття не свідчить про дійсний факт заснування у 1037 році Софії, бо є узагальнюючою, а сама хрестоматійна дата — умовною.

Що це справді так — засвідчують неспростовні факти, якими є датовані давньоруські неофіційні написи-графіті на стінах Софії. Два найраніших графіті, які виявлені на сьогодні, мають дату 1032 рік [3]. Уже до того часу Софія — найдавніший храм, що зберігся на східнослов'янських теренах, — була зведена і прикрашена розписами. *Тобто 1037 роком неможливо датувати ані закладення, ані завершення будівництва Софії.*

То, можливо, *достовірною є дата 1017 рік?*

Проте відомо, що в Новгородському літописі за XI ст. не було дат взагалі, вони розставлені пізніше, причому почасти з помилками. Та й у 1017 р. Ярослав ще не утвердився в Києві, це сталося двома роками пізніше. У записі під 1017 роком відбулося намагання будь-що пов'язати створення Софії з іменем Ярослава. Це й не дивно, адже до нас дійшло *літописання Ярослава та його династій*, що утвердилися на Русі. І ми сприймаємо усе так, як було ними задумано: храм Мудрості Божої є зримим символом мудрості Ярослава, помазаника Божого, засновника своєї династії.

Така позиція — справжня легітимізація *династії Ярославичів*, яка прийшла до влади внаслідок

кривавої міжусобиці синів Володимира Хрестителя. Вона правила аж до кінця XVI ст., тобто впродовж усього періоду літописання.

Нелітописні джерела дозволяють датувати закладення Софії часами батька Ярослава — *Володимира Великого, хрестителя Русі.*

Сучасник зведення Софії митрополит-"русин" *Іларіон* свідчить, що у цій справі Ярослав завершив починання свого батька Володимира, так само, як Соломон завершив починання свого батька Давида у створенні Єрусалимського храму [4]. А німецький єпископ *Титмар Мерзебурзький* (пом. 1018 р.) згадує у своїй хроніці Софійський собор як *діючу резиденцію Київського митрополита вже під 1017 роком!* Втім найдостовірніші дані містять у собі сам храм.

Вивчаючи Софію впродовж трьох десятиріч, я дійшла висновку, що в її мозаїках і фресках прославляється княже подружжя хрестителів Русі — *Володимир і Анна.* У всі часи витвори мистецтва прославляли своїх замовників...

Зіставивши всі дані, в тому числі взявши до уваги дні освячення Софії, які збереглися в Святцях (4 листопада і 11 травня), я дійшла висновку, що **Софія виникла наприкінці правління Володимира — на початку правління Ярослава, у 1011 — 1018 рр.**

У 1017 р. *Ярослав Новгородський*, сівши в Києві, задекларував продовження справ свого великого батька, передусім — завершення Софії: "Не рушаща твоих (Володимира. — *авт.*) устав, но утверждающа, не говоряще, но паче прилагающе, иже недоконьчана твоя наконьча акы Соломон Давыдова" — стверджує *Іларіон*, ідеолог Ярослава. Проте слава створення Софії була приписана саме *Ярославу*, котрий насправді лише завершив справу *Володимира Великого.*

Створення грандіозного храму Софії, який вражає уяву донині, у другому десятиріччі XI ст. було під силу лише могутньому державцю і за сприятливих умов. *Володимир* одружився з візантійською порфірородною царівною *Анною*, і це було визнанням його найвищого міжнародного статусу. У другій половині свого княжіння він був у зеніті сили і слави. *Ярослав Мудрий* на початку княжіння вів важку боротьбу за Київ з братами-суперниками. Він узяв незрівняно менш престижний шлюб зі шведською принцесою *Інгігерд*, яка отримала при хрещенні ім'я Ірина. Розгорнути власну велику будівельну діяльність *Ярослав* зміг тільки після 1036 р., коли став "самовластцем Русстеи землі". Лише утвердившись як автократ Русі, він зажив слави "тестя Європи". У 1040-х рр. дочки *Ярослава Єлизавета*, *Анна* і *Анастасія* стали королевами Норвегії, Франції і Угорщини. І від'їжджаючи в дальні краї, вони отримували благословення в храмі Святої Софії.

Та історія собору знає не лише радісні події, а й неодноразові пограбування, пожежі, тривалі запустіння, ремонти та перебудови. У 1240 р., під час захоплення Києва ордами *Батия*, Софія вціліла, проте була пограбована і спустошена. Попри нашествя ординців, храм залишався митрополичою резиденцією, духовним центром усієї Русі.

За митрополита *Кирила II* (1242 —1280) — владного ієрарха — Святу Софію було відремонтовано і впорядковано. У 1273 р. у ній було скликано помісний собор, на якому схвалили *Кормчу книгу* — збірку церковних законів. В урочистому богослужінні в 1280 р. з приводу поховання в Софії *Кирила II* взяли участь "усі єпископи руські, з усім священним собором".

У 1497 р. у Софії було покладено мощі вбитого татарами митрополита *Макарія*, що стали великою святинею Києва (нині знаходяться у Володимирському соборі).

Софія Київська.
Сучасний вигляд

**Князь Володимир
з макетом Десятинної церкви.**

Фрагмент княжого портрета.
Фреска у замальовці
А. ван Вестерфельда (1651 р.)

Після Батієвої навали верхній Київ поступово перетворився на руїни. Вивищуючись над ними, Софія нагадувала про колишню велич Києва, хоча дедалі більше занепадала. Після Берестейської унії 1596 р. собор перебрали уніати. Стан Софії, за володіння якою точилася гостра боротьба, залишався вельми невтішним: розграбовано ризницю собору, зірвано й розкрадено покрівлю. У першій чверті XVII ст. впала західна стіна Софії. Її руїни завалили уламками центральний вхід.

Відродження собору пов'язане з ім'ям митрополита *Петра Могили* (1633 — 1647). Він повернув Софію православним, провів у ній великі реставраційні роботи і заснував при соборі чоловічий монастир. Територію собору забудували дерев'яними монастирськими спорудами, обнесли високим парканом з ошатною в'їзною дзвіницею з боку Софійського майдану.

Вклавши у справу відродження Софії кошти численних дародавців, у тому числі власні, Могила запросив у Київ кращих майстрів. Над реставрацією Софії працювали відомий італійський зодчий *Октавіано Манчіні*, українські художники — брати *Тиміш* та *Іван Зинов'єви*. З Москви було виписано позолотника *Якіма Євтихієва*, іконописця *Іоакима*, а також різьблярів, столярів, каменярів. Могила зібрав і поклав у Софії мощі святих, устаткував її богослужбовими книгами та церковним начинням. У 1640 р. він зібрав у Софії помісний собор, на якому затвердили новий православний *Катехізіс*.

У добу Руїни Софія знову прийшла у занепад.

Її відродженням ми зобов'язані великому меценату — гетьману *Івану Мазепі* та його сподвижнику митрополиту *Варлааму Ясинському*. На зламі XVII—XVIII ст. Софія зовні була повністю перебудована. Вбрана у нові барокові шати, капітально відремонтована та устаткована, вона висловлювала ідею української державності у звучанні Мазепиної доби. Такою ми її бачимо зовні й сьогодні.

Упродовж XVIII ст. змінюється й інтер'єр храму. Його поруйнована західна частина перебудовується, внаслідок чого центр собору стає просторішим. Пошкоджені давні фрески затиньковують і забілюють, поверх них з'являється олійний живопис. Створюється зовсім новий художній ансамбль — взірць зрілого бароко, сюжети якого були позначені яскравим київським колоритом.

Нового вигляду набирає подвір'я собору. Дерев'яні монастирські будівлі, що згоріли при пожежі 1697 р., замінюються кам'яними, садиба монастиря огорожується високим муром. У ньому влаштовують два в'їзди: з боку Софійського майдану сюди сьогодні веде монументальна дзвіниця, а з боку сучасної вулиці Володимирської — Південна в'їзна вежа.

XIX ст. стало для Софії добою відкриття і реставрації на тогочасному рівні її давніх художніх цінностей. У 1843 — 1853 роках фрески розчистили

з-під пізнішого живопису і поновили олійними фарбами.

У 1934 р. було створено Софійський заповідник. Відтоді в соборі провели колосальні реставраційні роботи, завдяки яким було відкрито цілісний художній ансамбль раннього XI ст. Регулярні реставраційні заходи проводяться до сьогодні — того потребує давня пам'ятка. Нині втретє за музейної доби реставруються мозаїки, відроджуються вхідні двері та царські врата іконостаса — визначні пам'ятки українського бароко XVIII ст. Велика увага приділяється збереженню та експонуванню живопису, здійснюється постійний моніторинг за температурно-вологісним і світловим режимами.

У 1987 р. Міжнародне журі Гамбурзького фонду присудило заповіднику Європейську Золоту медаль за збереження історичних пам'яток.

У 1990 р. Софійський собор разом із ансамблем монастирських споруд XVIII ст. на його подвір'ї занесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Чудова архітектура храму, унікальні мозаїки, що виблискують 177-ма кольорами та відтінками, неперевершені фрески ставлять Софію в один ряд з найвеличними пам'ятками людства. У давнину собор був величезним п'ятивівтарним храмом, опоясаним з півночі, заходу і півдня двома рядами відкритих галерей: внутрішньою двоярусною і зовнішньою одноярусною. Над зовнішньою галереєю проходив балкон — "гульбище". По кутах із західного боку вивищувалися дві сходові вежі, що вели на хори — "полаті". Увінчувала собор пірамідальна композиція з тринадцяти куполів, покритих свинцевими листами. Стіни викладали з великих природних каменів — граніту і рожевого кварциту, що чергувалися з рядами плиткоподібної цегли — плінфи. Мурували собор на рожевому вапняно-цем'янковому розчині. Мальовнича структура мурування, що не тинькувалося на фасадах, надавала їм особливої декоративності.

Інтер'єр собору майже без змін зберігається від XI ст. Ледве переступивши поріг Софії, опиняємось у світі гармонії, де довершеність форм і дивовижна краса живопису символізують Рай, Премудрість, що перебуває у храмі.

Архітектуру інтер'єру вирішено так, аби відправу добре бачили і чули всі присутні, щоб людина, де б вона не стояла, була введена в храмове дійство. Прямокутне приміщення членується дванадцятьма хрещатими стовпами на п'ять повздовжніх коридорів (*нав*), які перетинаються поперечними коридорами (*трансепами*). Перетин центральної нави і головного трансепта утворює рівнокінцевий просторовий хрест, над центром якого височить центральний купол. Центральний хрест замкнено зі сходу стіною головного вівтаря, а з півночі, заходу і півдня — двоярусними потрійними аркадами (західна не збереглася). Велич центрального простору свідчить про урочистість митрополичого бо-

Княгиня Анна.

Фрагмент княжого портрета.
Фреска у замальовці
А. ван Вестерфельда (1651 р.)

гослужіння, що могло включати "всіх єпископів Руської землі". Осяяне світлом з вікон центрального купола і вітваря богослужіння народжувало у віруючих радісне почуття Спасіння, єднання всіх у Христі.

Другий поверх утворюють просторі хори, призначені для князя та його двору. У східній частині хорів влаштовано вітварі, у західній — високі і світлі зали, що нагадують княжі палати (звідси їх назва — "полаті"). Вірогідно, на хорах знаходилася бібліотека зі скрипторієм, де переписувалися книжки, були приміщення, призначені для потреб князя і митрополії.

Образ Творця, Володаря світу, сповнений сили і могутності. Величний спокій Пантократора породжує думку про надійність встановленого Ним світового ладу. Він начебто спостерігає за всім, що відбувається, його зосереджений і проникливий погляд бачить саму душу людини.

Притискаючи до серця закрите Євангеліє, Христос десницею двоперсно благословляє, вказуючи вірянам путь до Спасіння. Христос оточений архангелами, які стоять з чотирьох сторін світу, утворюючи почесний ескорт. У мозаїці зберігся архангел у блакитному вбранні, інші три майстерно намальовані *М. Врубелем* наприкінці XIX ст.

**Образ Христа Вседержителя
в центральному куполі храму Софії Київської**

Монументальний живопис собору перебуває у органічній єдності з його архітектурою. **Софія зберігає до наших днів найбільший у світі комплекс автентичних мозаїк і фресок XI ст. — 260 кв. м мозаїк і 3 000 кв. м фресок.**

Це справжні шедеври світового мистецтва. Центральні персонажі фігурують у виділених за допомогою мозаїки головному куполі і вітварі. З кубиків різнокольорової скловидної маси (смальти) набрано образи *Христа Пантократора*, *Богоматері Оранти*, апостолів, святих та інших святих, зображених на сяючому золотому тлі. Мозаїчне золоте тло мовби увібрало в себе небесне світло; величні постаті, осяяні його мерехтінням, наче чудесно являються глядачеві.

У найвищій точці храму — зеніті центрального купола, в райдужному медальйоні — монументальний образ *Христа Пантократора* (Вседержи-

теля). Крила архангелів утворюють навколо медальйона з образом Пантократора золотий рівнобічний хрест, вписаний у "круг небес".

Нижче, в простінках світлового барабана зображено 12 апостолів. У мозаїці збереглася верхня частина постаті апостола *Павла*. Євангеліє в руках апостолів означає просвітлення ними народів словом Божественної істини.

Під куполом, на сферичних трикутниках (парусах), фігурують чотири євангелісти — *Іоанн*, *Матфей*, *Марк* і *Лука*, зображені за написанням Євангелій. З них у мозаїці збереглося зображення Марка на південно-західному парусі. Його зображено як людину, що прозріла істину про Бога і доносить її світові.

Євангелісти розумілися як стовпи євангельського вчення, тому їхні образи розміщено над стовпами, що підтримують купол.

На чотирьох підкупольних арках — медальйони з зображенням севастійських мучеників. Їх розглядали як підвалину Церкви, на чиїх кістках і крові вона будувалася. Від цієї композиції з 30-ти мозаїчних медальйонів і 10-ти фрескових (на західній арці) вціліло 10 давніх зображень мучеників на південній арці і 5 — на північній. Як увінчані Христом праведники, вони тримають у правиці хрест — символ мучеництва, а у лівій руці — коштовний мученицький вінець. Зображені над центром храму на високих арках, севастійські мученики втілюють ідею тріумфу та перемоги над смертю.

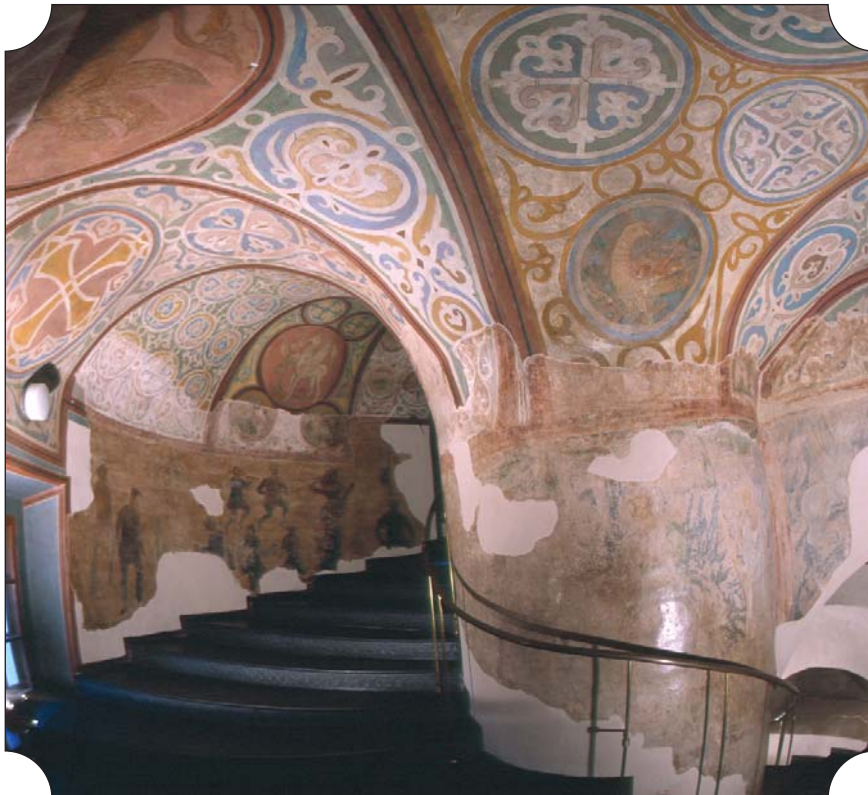
Східна, тріумфальна арка відкриває вівтар. На її стовпах — мозаїка "Благовіщення", що фланкує вівтарний простір: архангел Гавриїл несе Діві Марії Благу Вість про майбутнє народження нею Спасителя. Архангел, щойно зійшовши з небес, благословляє правицею Діву, спираючись лівою рукою на посох посланця. В потужному порусі здійснено його крила, здуто зустрічним вітром поділ плаща. *"Радій, Благодатна, Господь із тобою!"* — виголошує грецький напис біля архангела. Прислухаючись до його слів, Марія ледь схилила до нього голову, отримуючи принесену ним Благодать. Шляхетний образ Діві Марії світиться дивовижною духовною красою, знаменуючи її жертвовність заради роду людського. Глибокий психологізм у поєднанні з класичною гармонією ліній і справжньою симфонією кольорів підносять цей образ до шедеврів світового рівня.

У склепінні головного вівтаря — уславлена Богоматір Оранта (Молиловниця), яка є символом Церкви земної. Велична шестиметрова постать на

ввігнутій поверхні мовби оточена божественним світлом, що утворює навколо Оранти вічно сяючий ореол. Здійнявши до небес руки, Богоматір підносить Синові невпинну молитву за рід людський. Віками Оранту шанували як Молиловницю за землю Руську, Нерушиму стіну її святої твердині — Києва. Величезна притягальна сила Оранти викликає мовчазне захоплення, палке бажання відкрити їй своє серце.

Під Орантою сяє фарбами мозаїчна *"Євхаристія"* — символічна сцена причащення апостолів Тілом і Кров'ю Христовою. Магнетично притягає до себе центральна частина композиції, що ілюструє велике незбагненне таїнство Церкви. Втілюючи ідею укладення Нового Заповіту Бога з людиною, *"Євхаристія"* становить сакральне ядро всього ансамблю.

У нижньому ярусі вівтарних мозаїк розміщено *"Святительський чин"*, де представлено Отців Церкви, котрі словом і ділом сприяли перемозі християнства над язичництвом і ересями. Тут фігурують укладачі Символу віри і автори Літургії, прославлені організатори Церкви і великі чудотворці. Зображені на півколі апсиди, вони звернені один до одного і мовби ведуть тиху бесіду. Святителі сповнені духовної моці, таємничої величчю і незбагненою мудрості. Вражає майстерністю виконання образ *Іоанна Золотоустого*, справжнього християнського Демосфена. Напрочуд точно передано його характер аскета і незламного борця за ідею. Тут присутні постаті *Єпифанія Кіпрського* і *Климента Римського*, чії образи зустрічаються в *"Святительському чині"* неба-

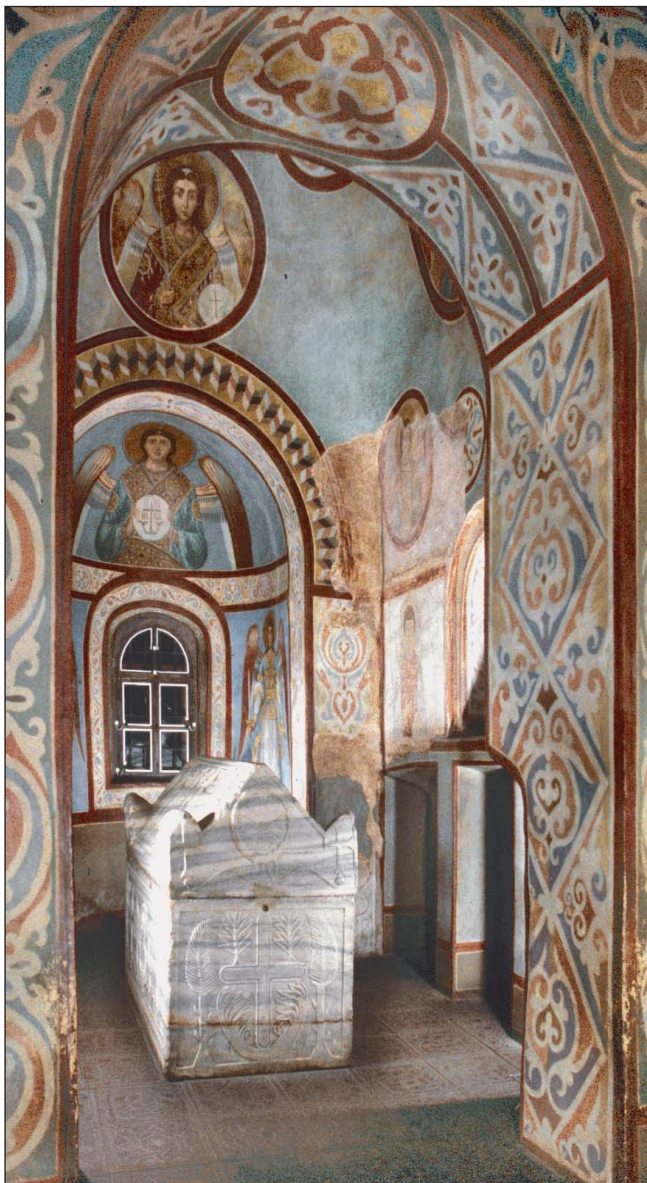
Південна вежа. Інтер'єр.

гатьох пам'яток. Але для Русі вони мали особливе значення. Пам'ять Єпифанія Кіпрського припадає на 12 (25) травня — день освячення створеної Володимиром Десятинної церкви. Саме в ній князь поклав мощі Климента, які приніс з Корсуня, і вони освятили Київ і всю новонавернену Русь.

Култ Св. Климента — апостола від 70-ти і учня апостола *Павла*, став обґрунтуванням апостольського характеру Руської Церкви, а сам Климент сприймався як просвітителю і небесний покровитель Русі.

Таємнича магія софійських мозаїк, що мерехтять у променях мінливого світла, створює казково прекрасну ауру горнього світу, дарує відчуття чуда, торжества Спасіння. Мозаїки Софії є неперевершеними шедеврами світового мистецтва та, головне, — чистим і невичерпним джерелом духовності. Вони органічно поєднуються з фресками, що прикрашають всі інші частини храму.

Під куполом перед глядачем епічно розгортається історія Спасіння, переміщуючись по колу, він

Гробниця Ярослава Мудрого

наче відвідує святі місця Палестини. Заключні сцени апостольських діянь в ім'я Спасіння і Воскресіння асоціюються з хрещенням Русі і місією *Володимира Рівноапостольного*.

Недарма христологічний цикл завершується груповим портретом київського князя, що здійснює парадний вхід у храм. Збереглися бічні фрагменти портрета із зображенням дітей князя: чотири постаті на південній стіні центральної нави і дві — на північній. Князь з княгинею були зображені в центральній частині фрески, що не вціліла, бо знаходилася на стіні західної потрійної аркади, розібраної на зламі XVII — XVIII ст.

Портрет традиційно пов'язують з родиною Ярослава Мудрого, хоча жодних даних щодо такої атрибуції фрески не існує. Ця атрибуція взагалі неможлива, оскільки старші діти князя зображені тут дорослими, а старша дочка фігурувала в головному уборі заміжньої жінки — намітці під княжою шапкою. Між тим, портрет, як і весь інший стінопис, виник не пізніше 1032 р., а старші дочки Ярослава народилися лише близько 1030 р.

Досліджуючи фреску, я дійшла висновку, що на ній зображено портрет **родини Володимира**. Ілюструючи обряд освячення Софії, фреска символізує хрещення Русі, рівноапостольну місію княжого подружжя — *Володимира і Анни* [5].

Хрестителі Русі прославляються і в унікальному світському циклі фресок сходових веж. Фрески ілюструють події, які відбувалися у Великому палаці візантійських імператорів: перегони на іподромі, придворні церемонії і обряди. Раніше вважалося, що тут зображено візит княгині *Ольги* до Константинополя, проте ця атрибуція абсолютно неприйнятна, оскільки вона протирічить змісту фресок, іконографічним канонам, нарешті, нормам придворного життя Візантії. Сановного євнуха в імператорській ложі на іподромі тривалий час визначали як княгиню Ольгу, і цей курйоз донині мандрує по сторінках наукових і популярних видань. Досить сказати, що *на іподром жінки взагалі не допускалися*.

Насправді фрески розповідають про укладення династичного шлюбу Володимира і Анни напередодні хрещення Русі, який став прологом цієї події. Тут ідеться про заручини в Константинополі, які мали місце на зламі 987 — 988 рр. Тоді Володимир отримав царський титул, що засвідчують його монети, на яких його зображено в короні. Він отримав царські інсигнії у Києві з рук візантійської місії. У відповідності з середньовічною шлюбною обрядовістю Володимира в Константинополі представляв фактотум (заступник) — керманіч посольства князя. У південній вежі зображено прийом шлюбного посольства Володимира на іподромі — форумі візантійців, а також у царському палаці під час різдвяного бенкету. Коли Володимира заручали з Анною, її коронували як цареву наречену. Тому в давньоруських джерелах вона називається царицею і зображається в короні.

Крім великих сцен стінопис Софії містить понад 500 зображень окремих святих. Незвичайний за кількістю персонажів пантеон Софії складає цілу галерею шедеврів. Специфіка підбору і розміщення святих свідчить про прагнення прославити замовників Софії, *Володимира* та *Анну*. Їхнім небесним патронам виділено особливо почесні місця — як і в давньоруській літературі, святі виступають прообразами княжого подружжя: Володимир тут — "новий Константин", Анна — "нова Єлена" [5]. Над виконанням мозаїк і фресок працювали кращі візантійські майстри, більшість з яких пройшли константинопольський вишкіл. Їхня смілива й енергійна манера виконання відрізняється, втім, певним архаїзмом від пам'яток XI ст. Це пояснюється ранньою появою Софії, в якій працювали "майстри від грек", які створювали ще Десятинну церкву [6].

Невід'ємною частиною ансамблю став виконаний за митрополита *Рафаїла Заборовського* чудовий різьблений позолочений іконостас (1747) з храмовою іконою Святої Софії Премудрості Божої. Ікони писали художники софійської "малярні", очолюваної талановитим лаврським іконописцем *Алімпієм Галиком*.

Впродовж сторіч Софія була місцем поховання князів і вищого духовенства. *Древньою реліквією собору є мраморний саркофаг Ярослава Мудрого*, що стоїть у Володимирському вівтарі (колишній північний внутрішній галереї). Саркофаг вагою 6 т прикрашений пишним різьбленням, автором якого був першокласний майстер. Мовою християнських символів передано таїну вступу людини на шлях вічного життя. Тут донині покоїться прах Ярослава, померлого в 1054 р. За черепом князя антрополог *М. Герасимов* створив його скульптурний портрет. Крім Ярослава в соборі поховали його сина *Всеволода* (1093), онуків — *Ростислава Всеволодовича* (1093) і *Володимира Мономаха* (1125), правнука *В'ячеслава Володимировича* (1154).

Сьогодні художній ансамбль собору постає грандіозним цілісним комплексом, що об'єднує в собі різночасові витвори високого мистецтва.

Св. Софія доносить до нас живий голос наших пращурів. На її стінах виявлено сотні графіті, залишених у давні часи кліриками і відвідувачами собору. Великий інтерес становлять записи про смерть Ярослава, про укладений князями наприкінці XI ст. мир на Желяні, про купівлю "княгиню Всеволожею" (тобто дружиною Всеволода Ольговича, будівничого *Кирилівської церкви*) Боянкової землі (сер. XII ст.).

Наразі науковцями Національного заповідника продовжується активне дослідження софійських графіті, і вже виявлено чимало цінних записів, які незабаром будуть уведені в науковий обіг.

Імператор Василь II — шуряк Володимира в ложі палацу іподрому. Поруч з ним — сановний євнух. В кутку ложі — керівник руського посольства, фактотум Володимира.
Фрагмент фрески "Іподром"

Література

1. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. **А. Н. Насонова**. — М.-Л., 1950. — С. 17.
2. Повесть временных лет. Ч.1: Текст и перевод / Подгот. текста **Д. С. Лихачева**; Пер. Д. С. Лихачева, Б.А. Романова. М.-Л., 1950. С. 102—103.
3. **Высоцкий С. А.** Киевские граффити XI — XVII вв. / К., 1985; **Высоцкий С. А.** Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI — XVII вв.) / К., 1976; **Орел В., Кулик А.** Заметки о древних киевских граффити. // Археология. — 1995. №1. С. 124 — 125.
4. **Молдован А. М.** Слово о законе и благодати Илариона. К., 1984. — С. 97.
5. **Никитенко Н. Н.** Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. К., 2004; Ї ж. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. К., 2003.
6. **Логвин Г. Н.** Собор Святої Софії в Києві. К., 2001. С. 26—29.